

VÉGH JÓZSEF „Az életté vált vers”

Hamvas Béla napló

Életműsorozatában, a közelmúltban jelentek meg Hamvas Béla naplójegyzetei. A szerzőt sokan nem kedvelik az olvasót közvetlenül megszólító provokatív stílusa miatt, míg mások éppen emiatt mesterüként tisztelik. Többen azért nem ismerik, mert a második világháború után haláláig, a megjelent feljegyzések időszakában nem jelenhettek meg az írásai. Megítélését nehezítik, mítoszt átlálják még azok a kézi úton, írógéppel és stencilezéssel sokszorosított gépiratok is, amelyek révén annak idején mégis megtalálhatta a maga olvasóit.

Ezeket felesége, Kemény Katalin kötötte vászonba, és a hozzájuk járó komolyabb érdeklődők, tanítványok előtt a felmerülő kérdésekre válaszul, időnként leemelt a polcra egy-egy ilyen kínai számjegyekkel megjelölt kötetet. A szövegeket állítólag a „Mester” maga diktálta, és utólag együtt javították, miközben már egy újabb aktuális mű foglalkoztatta.

Annak ellenére, hogy folyamatosan írt, mégis egytértett Platón Phaidrosz-dialógusában olvasható véleményével, amely szerint az írás csak emlékeztető, amely, ha túlzottan rátámaszkodunk, meggyengíti emlékezőképességünket. A valódi művek nem a papíron, hanem a szerzőikben és olvasóikban életre kelve szólítják meg az utókort, válnak halhatatlanná. Ilyen értelemben a kész, leírt mű már halott, legalábbis ahhoz képest, ami a szerzőjében megszületett, s ahogyan hallgatóságára akkor hatott, már nem él. Minderről Hamvas a „száz könyv”-ről és az életmű fogalmáról szóló esszéiben beszél. A remekművek Hamvas értelmezésében életünk szerves részei, amelyek olvasóikat megszólítva feltámadnak, és mint szüleitől a gyerek, fokozatosan függetlenné válnak írójuktól.¹

Ez is az egyik forrása magabiztos stílusának. Amikor 1947 után lediktálta, már egy belül kész művet temetett írásba. Még csak reménye sem volt rá, hogy írásait állami kiadónál publikálja. A „tiltott”, de még a „türt” kategóriába sorolás is, s ami

még ezzel együtt járt, az évtizedek alatt többek személyiségét felőrölte. Hamvas Béla valószínűleg azért alkotott mégis, és gondolkodott életműben, hogy elkerülje ezt a sorsot.

Indiában, de Kínában is az „ősök nagy csarnokában” úgy tisztelték a mestereket, hogy szavaikat megtanulták, s ahogy ők mondták, nem fejből, hanem szívből, belülről ismerték a tanítást. Ez a mi, az ész bűvkörében mozgó fogalmaink szerint még mindig „kívül” van a szöveg értelmén. Csak ezután kezdtek el foglalkozni a művel, magával a kapott útmutatással, amely így függetlenné vált a papírtól, a pálmalevéltől vagy bármilyen más „adathordozótól”.

A zen buddhizmust is, amely arról híres, hogy elveti az írásokat, az ily módon szabaddá vált művek szemszögéből értelmezhetjük csak, s így érthetjük meg, hogy mit jelent még magának a Buddhának a szavaihoz sem ragaszkodni. Helyette elsősorban az itt és most történő tapasztalást, az egyéni útkeresést, helyünk, vagyis a zen szakkifejezésével élve „igazi otthonunk” megtalálását tartják fontosnak. Kevesen tudják, hogy egy-egy ilyen, „írásokat elvető” ember Buddha-beszédeket vagy indiai értekezéseket gyakran teljes terjedelemben tudott idézni szó szerint.

Az élőszó, különösen az, amely a hordozójától függetlenedett művet életre kelti, sokkal gazdagabb, mint a leírt szöveg. Az emberi hang tartja életben a mesterek tanításait, a költők verseit. Írásba temetve vajon meddig maradhatnak meg az igazi művek? Ha csak porosodó könyvek kötéstáblái között hevernek évszázadokon át? Mégis megtörténhet a csoda, egyszer csak kinyitja végre valaki, és egyszerre érinti meg a szöveget, és ihleti meg őt magát is a szerző szava. Még ha egyszerű hétköznapi emberként olvasuk is fel a szöveget, már a mi hangunkon keresi halhatatlanságát. A Hamvashoz hasonlóan fogékony és érzékeny emberek képesek akár elfeledett nyelvű, évszázadok óta „néma” szerzőkkel is így beszélgetni.

Naplóiban is ír erről a múzsai állapotról. Az európai kultúra a keletihez képest látszólagos hagyománytalanságából úgy próbál kilépni, hogy azt mondja, az életműben önmaga fölé emelkedve, az ember önmagát is meghihetheti, beavathatja egy addig rejtett, magas szintű tudásba. A melankólia anatómiájáról írva Hamvas így kommentálja az esszé címét adó híres mű első szavait: „I am musing. *Lefordíthatatlan szó. Azt jelenti, hogy múzsai állapotban vagyok és semmit sem csinálok, csak gyönyörködve báméskodok, elmélkedek bele a világba, és*

¹ Ezt a folyamatot Hamvas radikálisabban írta le, de a saját életművével kapcsolatos tapasztalat azt mutatja, hogy ezek a negyvenes években felmerült gondolatok a hatvanas évek közepén válhattak valamilyen értelemben valóra. Az életút belátható végével érkezett el a „megsemmisítés” és a „feladás” ideje.

életem olyanná lesz, mint egy dal vagy költemény. A könyvtáros ilyen musing-lény, aki mint a tücsök, lassú báméskodó, csendes, magányos derült vágytalanságban él, múzsai állapotban, de nem mint költő, szívében verssel, hanem maga mint életté vált vers.”

Így talán érthető, hogy miért nem akart igazán írásainak, megalkotott szellemi épületeinek a részleteibe tudományos kutató módjára belemerülni. Mindig olyan nagyszabású tervek foglalkoztatták, mint a *Scientia Sacra* szintézise vagy a nagyregény, a *Karnevál*. De korántsem biztos, hogy ha megjelenhetett volna nyomtatásban és nem a bekötött gépiratok által szembesül életművével, akkor nem kezdte volna maga is egységesíteni, megtisztítani az erre a célra kiválasztott szellemi épületeit, hiszen magában az építkezésben a naplójegyzetek tanúsága szerint is gondos és alapos volt. Megtervezte a gondolatok ívét, tartani akarta a ritmusát, és talán nem annyira gondolkozott, mint inkább meditált egyes szavak pontos, szervesen kibontakozó és elevenen továbbélő jelentéskörén.² Életművének nagy része is ilyen témájú esszé. Jegyzetei pedig, ha nem a tűrhetetlen hétköznapi elviseléséhez fűzött reflexiók, akkor efféle belső feladatok emlékeztetői.

Más kérdés, hogy ebben a múzsai állapotban, naplójegyzetei tanúsága szerint, még élete végén sem élhetett, talán csak gondolkodása függetlenedhetett még a szellemtől is. Amikor már nem maradt más kiút, amikor a jegyzetek szerint egyre nehezebben tudta elfogadni a körülötte lévő világban uralkodó életrendet. Éles és néha vaskos megjegyzései vannak a politikáról, miközben legbelül, például egy 1967. októberében befejezett feljegyzésben ezt mondja: „*A tudás nemcsak képtelen segíteni, hanem a tudás ájultságában van valami végleges és megnyugtató, ami az embert elringatja. Pedig, ahogy Szent Teréz is mondja (és amit Pascal is a jelmondatává választott): nem szabad aludni.*” Kicsivel később, Szilveszterkor írta le ezeket a sorokat (spanyolul is):

„*Ne aludj, ne aludj,*

Mert nincs béke a földön.”

Ez a feljegyzés több kisebb bekezdés után olvasható keltezéssel, de október 27. után nem tudni pontosan, hogy mindegyik az év utolsó napjáról származik-e, vagy időközben születtek:

„*[Az ember] a mindennapos gyakorlatra (morális és szakramentális) kell, hogy támaszkodjék – ami nélkül nem ér semmit [az intellektus].*”

Ez az idézet is mutatja a bizonytalanságot, hogy az ilyen megjegyzések esetében mi múlik a kapcsos zárójelben olvasható kiegészítéseken. Felmerül a kérdés: valóban csak általános értelemben beszél-e, vagy mindezt saját magára értette?

Jegyzeteit nyilvánvalóan nem tekintette életműve szerves részének, hanem csak, ahogyan mások is nézték a saját hasonló írásait, valamiféle törmeléknek, romnak. A műhelyében összegyűlt forgácsoknak, a hagyomány kenyeréből letört, elszóródott morzsáknak. Mégis jól illeszkednek ezek a darabok nem egy művéhez, noha sosem akarta őket olyan rendben maga után hagyni, mint ahogyan például Márai vagy más tudatosabb naplóíróink.

Ha belegondolok abba, hogy gondolatvilágában milyen szervesen építkezik, akkor szinte városként kelnek életre írásai. Naplójegyzeteit olvasva, ezeken az utcákon sétálva, a megindultágtól időnként meg-megállva, a sok töredékes szövegből egy esendő ember sóhajt fel, fohászkodik Urához. Ugyanakkor érződik az is, hogy emberségében megrendülve, mint Eckhart mester „lélekben szegénye”, akiről hosszabb idézet fordított az *Anthologia humanába*, nem ragaszkodik építményeihez, nem törődik azzal, hogy azok a továbbiakban az ő szándékának, akaratának a kötőereje nélkül leomlanak, elpusztulnak, vagy netán, ilyen értelemben már mindjárt romokat hagy maga után.

Követői, tanítványai közül sokan ezeket a romokat is csodálják, nem mindig tudván megkülönböztetni őket a kész házaktól. Hamvas ennek láttán talán Swifthez méltó szatírárt írt volna belőle, milyen művek bölcsőjévé váltak ezek a romhalmazok, miután az irodalom lakásfoglalói beléjük költöztek. Mindenkinek magának kell a saját épületét fölépítenie, ebben az építkezésben megtisztulva, épületét visszabontva megalkotnia az életművét. „*A tökéletes életmű nem-mű. Nem kivethető, hanem az emberi lényben realizált eredmény. Ebből a nem-műből nem szövődik többé sors. E mű megvalósításának a tevékenysége nem az építés, hanem a folyamatos feladás és lebontás, amíg nem marad semmi, és akkor feladása még ennek a semminek, és feladása a feladásnak is*” – írta a *Patmosz* harmadik részében.

A mindennapi feljegyzések jól mutatják, hogyan dolgozott, hogyan olvasott, és az adott időszakban szinte napról napra nyomon követhetjük a *Karnevál*

² Ilyen munkát a tanítványok szoktak kérni a mesterüktől, hogy tanuljanak belőle. Keleten, amikor sikeresen „levizsgáztak”, ezt a művet elégetik, hiszen a szerepét betöltötte: megtanulták belőle az életmű építésének és lebontásának a „feltételeit”.

kibontakozását, megformálódását is. Ha láthatnánk a teljes képet, arról is fogalmat alkothatnánk, hol tartott a „feladás feladásához” vezető úton.

Az viszont világosan kiderül, hogy a mesteren milyen nyomot hagytak a háború utáni évek szellemi és erkölcsi katasztrófái; reagálnia kellett az őt ért támadásokra, sértésekre, megaláztatásokra. De ezekben mindjárt felül is emelkedik az akkori hétköznapi gondolkodás szintjén. Például a háború utáni helyzetet 1947 novemberében Hieronymus Bosch festményeihez hasonlította: „*A mai helyzet: a madárrovar keletkezése. Ennek előkészülete Bosch, Brueghel, Swift: Yahoo, szürrealisták – mint biológiai folyamat: a sejtek kiválasztása. Az anyagcsere fogalma. Milyen sejteket veszek fel, milyen erőket szűrök magamba... Felbőszült komiszság elemi kitörése, a viszályok, az önkínzás és az emberkínzás technikájának hihetetlen fejlettsége – milyen pszichológiai módszereket találtak az önsanyargatásra, és milyen kéj ez az önkegyetlenség is. Egyetlen gyönyör: a más szenvedésében való gyönyörködés (amelynél csak egy nagyobb van, a maga szenvedésében való gyönyörködés).*”

A naplókban többnyire tervei foglalkoztatják, rövid, magának szóló feljegyzések formájában. Nemcsak a *Karnevál*, hanem a nagy esszék születésének is a tanúi lehetünk. Kibontakozik, hogy milyen olvasmányok, milyen ötletek rajzolják meg szellemi városának alaprajzát, emelik fel, támasztják meg házáinak, várainak falait.

A bombatámadások után könyvtára megsemmisült. A melankólia anatómiájáról szóló esszéjében írta ezt is: „*Akinek a könyv olyan táplálék, szenvedély, sors, szerelem, gyönyör, mámor, kaland és végzet, mint a tengerésznek a tenger, a parasztnak a föld, a kertésznek a növény*”, az erről mély megrendülésében sokáig nem is beszél. Először arról írt, hogy el akart menekülni sorsa elől, és ezzel csak többszörös nehézségeket idézett magára. Ezeken az oldalakon a később következő ostrom és megszállás helyzetjelentései után, az állandó éhezés és halálfélelem közepette már nem is olyan meglepő, de olvasva megrendítő, hogy 1945. március 9-én milyen személyes imákban fordul Istenéhez: „*Köszönöm Neked, édes drága jó Atyám, Neked, Jézusom, hogy világosságot adtál, és megérttetted velem bűneim és hibáim forrását... Segíts meg, édes Jézusom. Elpusztult házamat, összehordott javaimat sajnálom még. Szívem sír, ha arra gondolok, mi veszett el a kis Remetehegyi úti lakásban. De a félelem volt, ami*

összehordta és görcsösen tartotta. A görcsnek fel kell oldódnia. Megengeded nekem, hogy a Te világosságod fényében meglássam sorsom legnehezebb kérdését. Köszönöm Neked, Uram, köszönöm.”

Azt sajnos nem tudhatjuk meg ebből a két kötetből, hogy ez a sokkal kevésbé magabiztos hang mennyire volt jellemző az íróra, hiszen a fennmaradt feljegyzéseknek kevesebb, mint a fele jelent meg a válogatásban. Vajon egyedi eset, a háborúban őt érintő eseményekre válaszul, vagy a határozott írói stílusát egy ilyen belső hang ellensúlyozta egész életében? Darabos Pál életrajzában idéz például egy Németh Ferenchez írott levelet 1964. november 11-i keltezéssel, amelyben azt mondja: minden este imádkozik halottaiért, és a végén még azt is megkérdezi, „*vajon ki fog értem imádkozni?*”

Nagyon érdekes lenne egy olyan életrajz, amely – amíg élnek még szemtanúk –, meg tudná mutatni Hamvas Bélát, az embert, aki a naplóból megszólal. Aki a naplóban szinte válaszol arra vonatkozó kérdéseinkre, hogy hogyan bírta ki az elhallgatás éveit. Szentendre, 1948. július 30-i keltezéssel ezt olvashatjuk: „*A rongáltságban egyetlen helyes magatartás a humor: nem beismerés (konfesszió), nem összetörés (tragédia), nem kétségbeesés, nem irónia.*

Mind valamiképpen erre az egyetlen fundamentális tényre és valóságra való tekintettel van ([erre] reflektál). A humor az egyetlen magatartás, amely ezt a rongáltságot kibírhatóvá (elviselhetővé) teszi, amely látszólag megbékül ezzel a világgal, de nem azért, mintha kompromisszumot akarna kötni, nem! – hanem azért, mert a humor a nem adok fel semmit magatartása, és jóindulatból (kényszerből is?) elviseli azt, ami elviselhetetlen lenne.”

A napló vége felé azonban sok közvetlen kifakadást is olvashatunk, illetve egyenesen elégedetlenségét juttatja kifejezésre. Az 1964. augusztus 8-án írt jegyzetek már egy keserű, önmagába fordult ember szavai, aki már el sem akarja temetni szavait: „*Ma nevetni annyi, mint az életet elárulni. Örülni, élvezni, gondtalanság? Árulás – nincs gondtalanság. A botrányt nem látni vakság. Mi a valóság? Feltételezni, hogy gyűlölet van bennem, kétségbeesés. Hogy emberevő vagyok. Hogy az életet gondtalanul élvezze, énjét kiiktatta, mint ami a gondtalanság legfőbb akadálya.*”

„*A hallgatás az én dicsőségem.*

Nem beszélni – csak valakinek, aki –

„*Nem írni több, mint írni – ezt választottam, ezt a nem írás írást.*”

Szinte kínálja magát, hogy az ember ezeket a naplókát olvasva utánanézzon, miért és hogyan maradt töredék a *Scientia Sacra*. Aki pedig azt próbálja meglesni, hogyan alkotott, hogyan emelte maga fölé az életművet, a szüntelen összeomló és a megmaradt elemeiből újabb egészbe illeszkedő szellemi épületeket, palotákat, jól forgathatna egy olyan kézikönyvet, mint amelyet például Jorge Luis Borges életművéhez készített Daniel Balderstone, aki az író műveiben szereplő összes utalást, hivatkozást egy átfogó bibliográfiába szerkesztett *Borges irodalmi univerzuma* címmel.³ (A *Magyar Hüperion* második kötetéhez készült tárgymutatót és az idézett irodalmi műveket időrendben ott találhattuk külön a kötet végén. Az első kötetből azonban ezek hiányoznak.

A *Naplók* végén található névmutatóban csak a nevek olvashatók, oldalszámok nélkül.)

Egy ilyen műhöz kínálnak adatokat a Hamvasnaplók is, egészen pontosan a megsemmisült és újrateremtett „Könyvtár” egyszerre rajzolódhatna ki belőlük. Míg a Borgesről készült könyvön azért szerepel a címben a világmindenség, mert a teljesség igényével készült, addig Hamvas Béla munkássága kapcsán jó lenne külön is, nem csak Darabos Pál nagylélegzetű életrajzában látni, mit írt és mit nem írt meg, mely művek veszttek el, melyek jelentek meg az életműkiadásban.

Ez a bizonytalanság különösen erős a *Naplók* esetében, mivel magában a könyvben nincs egy olyan előszó vagy utószó, amely eligazítaná az olvasót, hogy amit olvas, legalább nagyságrendileg mekkora része a fennmaradt hasonló írásoknak. Csak annyit tudunk meg, hogy a „szerkesztő válogatta”, de hogy pontosan miből, milyen szempontok szerint, az homályban marad. Sok minden kiderül Dúl Antalnak az Irodalmi Jelennek adott interjújából, így például az is, hogy az 1500 oldalból 700-at olvashatunk a két kötetben, ám az nem, hogy Hamvas az ötvenes-hat-

vanas években tényleg nem írt annyit, vagy csak a válogatásba nem kerültek bele akkori gondolatai. A Darabos-életrajz szerint élete végén évekig foglalkoztatták a „halottaskönyvek”. Ennek sincs sok nyoma a megjelent naplókban.

Végül a halállal való szembenézés, amire romló egészségi állapota is sarkallta, vitte a zen-buddhizmus felé is, amely a látzólag ugyanabba a hétköznapi életbe lép vissza, ahonnan elindult. Ilyen szövegeket fordított az ötvenes évek közepén. Tíz év múlva ezekkel összhangban tisztulnak le a mulandóság és a realizálás körül forgó legbelső gondolatai. Hamvas több levelében is bevallotta, hogy tudatosan törekszik korábban leírt gondolatainak tényleges valóra

Emlékeim a régi magvetőről

váltására, s ez a halállal szemben már csak az egyszerűség lehet: „*Ami mindennap megtörténik, az a fontos. Ami akaratlan. Nem az, amit kierőszakoltam és amire kényszerítem magam, a kánpad, a játék. Oly könnyű és világos. Mint lépés a fűvön, ami nem begyakorolt. Amiről nem mondható semmi, csak az, hogy ez van.*”

Felmerül a kérdés: vajon az életműsorozat soron következő kötete, a levelezés a naplókban felvillanó érzékeny embert mutatja-e majd meg, vagy az esszékből ismert „mester” képét erősíti? A naplók szövegét is gondozó Danyi Zoltán néhány, folyóiratban közreadott szemelvénye alapján egy még közvetlenebb, baráti hangra számíthatunk. Ezzel párhuzamosan ki kellene derülnie annak is, mit valósított meg az írásaiban meghirdetett radikális életprogramokból, életfeladatokból.

A naplóírás belső mozzdulatával megpróbált fogást keresni azon a tízezer bőrön, amit szerinte a léleknek le kell vetnie ahhoz, hogy megszabaduljon. Könyveiben sorra vetette le ezeket a ruhákat. Ha Hamvasnak, a „mesternek” magának nem is lenne szüksége egy kritikai szövegkiadásra, de a köztünk élt, velünk együtt szenvedett embernek, azt hiszem, kijárna egy teljes képet adó, valamivel következetesebben gondozott életműkiadás.

³ The Literary Universe of Jorge Luis Borges: An Index to References and Allusions to Persons, Titles, and Places in his Writings (Bibliographies and Indexes in World Literature)